

JOUNI TILLI

Ymmärrys hoi! Poliitikka ja retoriikka kansalaistaitona

Vesa Heikkinen & Tapio Pajunen, *Kansalaistaito. Miten politiikkaa voi ymmärtää, jos sitä voi ymmärtää?* 2. p. Teos, Helsinki 2016. 352 s.

Dosentti Vesa Heikkinen ja politiikan toimittaja Tapio Pajunen julistavat *Kansalaistaito*-teoksen alkulehdillä, että politiikan luku- ja kirjoittamistaito on nykykansalaiselle yhtä olennainen kyky kuin mediataidot tai tietotekninen osaaminen. He asettavat kulmakivekseen 1990-luvun alkuun asti kouluissa oppiaineena olleen kansalaistaidon: suomalaisia on opetettava ymmärtämään politiikkaa ja olemaan ”kriittisiä, rakentavia kansalaisia”. Toisaalta voi myös kysyä, miksi juuri *kansalaistaito*. Eivätkö esimerkiksi pakolaiset tai valtiottomat tarvitse politiikantaitoa mitä kipeimmin?

Kuten tekijät myöntävät, tulo- kulma on valistava. Heikkisen ja Pajusen lähtökohtaan on kuitenkin helppo yhtyä. Esimerkiksi perusopetuksen yhteiskuntaopin opetussuunnitelmassa annettavat tiedot ja taidot liittyvät yhteiskunnan rakenteisiin. Lukio-opintojen kohdalla mainitaan vaikuttamiskeinojen ohella kriittinen ajattelu ja argumentointi, mutta politiikalle ominainen elementti eli kieli – retoriikasta puhumattakaan – loistaa poissaolollaan.

Näin politiikasta syntyy helposti kuva arkitodellisuudesta irrallisena sfäärinä tai valtavana koneistona, jossa kansalainen saattaa hyvällä tuurilla saada äänensä kuuluviin, jos osaa nykäistä oikeista naruista. Vaikka asia joskus näin onkin, mielikuvan ylläpitäminen ei edistä demokratiaa. *Demokratiaindikaattorit 2015* -raportin mukaan suuri osa suomalaisista ei koekaan ymmärtävänsä politiikkaa¹. Seurauksena on Heikkisen ja Pajusenkin esiin nostama ongelma: kriittisyys samastetaan vinoiluun. Pahimmillaan siitä tulee ”kaiken mielekkyyden kiistävä ironia” (9).

Oppikirja auki!

Lähestymistavastaan huolimatta *Kansalaistaito* ei ole kielteisellä tavalla oppikirjamainen. Siinä käsitellään len-

nokkaasti aiheita, joista lukeminen saattaisi politiikkaan vihkiytymätömille muuten tuntua jotakuinkin yhtä kiinnostavalta kuin seinämaalain kuivumisen katselu. Teos muistuttaa oppikirjaa siksi, että se edistää ymmärrystä politiikasta. Puhekupliin sijoitellut sitaatit havainnollistavat käsiteltäviä aiheita hyvin.

Heikkinen ja Pajunen korostavat, että politiikassa kamppaillaan sanoista, käsitteistä ja termeistä. Sanat ja käsitteet määrittävät inhimillisen todellisuuden. Niihin pohjautuu se, kuka hallitsee ja ketä – ja keneltä otetaan tai annetaan. Myös politiikan määrittely itsessään on osa poliittista vääntöä. Kuten Kenneth Burke aikanaan totesi, ihminen on symboleja käyttävä (ja väärinkäyttävä) eläin².

Jako ”pelkän puheen” ja ”todellisten tekojen” välillä ei ole kestävä, jos aikomuksena on paneutua siihen, miten valtaa käytetään.

Ensimmäisen luvun ytimessä on politiikan sanojen luokittelu. Ensiksi Heikkinen ja Pajunen ruotivat substantiiveja, sen jälkeen verbejä, adjektiiveja ja numeraaleja. Lopuksi käsitellään pronomineja sekä partikkeleita. Rakenne on tuttu ja turvallinen – näinhän meille on sanaluokkia koulussa opetettu.

Lingvistinen ja politologinen ote paikkaavat luvussa kättä onnistuneesti. Kunkin sanaluokan kohdalla edetään kielitieteellisistä määrittelyistä kohti sanavalintojen poliittista merkitystä. Vaikka asiaa on runsaasti, teksti etenee jouhevasti, eikä lukijan tarvitse etsiä punaista lankaa. Tekijöiden analyysit niin politiikkojen kapulakielestä kuin useiden arkipäiväisten ilmausten poliittisista ulottuvuuksista ovat päteviä. Poliitiikkaa toden totta tehdään kielellä ja kielessä. Luvussa liikutaan selvästi kirjoittajien vahvuusalueella.

Erityisen ansiokas on metaforien ja numeraalien osuus. Metaforien käsittelyssä käy hyvin ilmi, miten moni viime aikojenkin poliittiseen puheeseen vakiintunut termi, kuten tuottavuusloikka tai kestävyysvaje, on vertauskuvallinen ilmaus, jolla luodaan tietynlaista

”Vaikka totuus on liukas, lupauksen pettämisestä tai suoranaisesta valehtelusta kiinni jääminen rapauttaa luottamusta, jota demokratia tarvitsee toimiakseen.”

todellisuutta. Tällaisten ”kuolleiden metaforien” ekshumaatio on kansalaistaitoa parhaimmillaan³. Numeraalit puolestaan paljastavat, miten perustavanlaatuinen poliittinen teko määrällistäminen on: luvut ja tilastot ovat retorisesti ”raskaan sarjan lyömäse”, mutta niihin liittyy aina taustaoletuksia, valintoja ja tulkintoja (81). Ero absoluuttisten ja suhteellisten lukujen välillä on tästä hyvä esimerkki.

Kansalaistaidon toisessa luvussa politiikkaa lähesytään pelinä, jolle tekstilajit eli genret käytänteineen antavat puitteet. Tekijät ilmoittavat olevansa asialinjalla mutta ”jyrkän pelimyönteisesti” – politiikassa on kysymys ”kieli- ja tekstipeleistä” (103). Genret sisältävät yleensä sanattomia sopimuksia siitä, millainen kieli ja millaiset muut merkityksen tuottamisen tavat sopivat mihinkin yhteyteen ja miten ne toimivat. Poliittiseen arviointikykyyn kuuluu hallita, mitä ja miten milloinkin kannattaa sanoa.

Heikkinen ja Pajunen ottavat suurennuslasinsa alle neljä eri politiikan tekstilajia: televisiopuheen, presidenttien uudenvuodenpuheet, eduskuntakeskustelut ja erilaiset ohjelmatekstit. Suurimman huomion saavat kaksi viimeksi mainittua, kun taas kahden ensimmäisen genren analyysi jää esittelynomaiseksi. Perusasiat tulevat toki selväksi. Esimerkiksi juhlallinen uudenvuodenpuhe ja täysistunnon teatterinomainen performanssi ovat käytänteiltään erilaisia. Genren hallinta on valtaa – aivan kuten sääntöjen hallittu rikkominen. Luvun ehdottomasti parasta antia on perussuomalaisten maahanmuuttokriitikoiden niin sanotun *Nuivan manifestin* (2011) matka Juha Sipilän hallitusohjelmaan ja turvapaikkapoliittiseen ohjelmaan. Analyysi valaisee mainiosti, miten

”teksti vaikuttaa toiseen ja ohjelma ohjaa toista ohjelmaa” (161).

Sanoista tarinoihin ja totuuksiin

Viime vuosien poliittisen debatin kuuma peruna, yhteiskuntasopimus, saa *Kansalaistaidossa* oman lukunsa. Käsite on tuttu ajattelijoilta kuten Thomas Hobbes, John Locke ja Jean-Jacques Rousseau. Rousseauin *Du contrat social ou principes du droit politique* (1762) on tunnetuin aiheita käsitellyt teos. Kuten Heikkinen ja Pajunen kirjoittavat, yhteiskuntasopimuksen ”mukaan luonnontilassa olevat ihmiset solmivat keskenään sopimuksen, jolla he perustavat valtion” (175). Kyseessä ei kuitenkaan ole todellinen asiantila vaan perustelu valtiolle. Ajatus on merkittävä poliittisen ajattelun historiassa, koska se nosti keskiöön kansansuvereniteetin. Erityisesti keskustan viljelemä yhteiskuntasopimusretoriikka siis kytkeytyy pitkään ja ylevään poliittisen teorian perinteeseen.

Yhteiskuntasopimus on möhkäle, jonka pilkkomisessa Heikkinen ja Pajunen tekevät hyvää työtä. He määrittelevät yhteiskuntasopimuksen osuvasti ”taikasanaksi”, jolla on yritetty muuttaa maailmaa tavalla jos toisella (179). Termissä yhdistyy kaksi yhteiskunnallisen ja poliittisen ajattelun kenties keskeisintä käsitettä, yhteiskunta ja sopimus. Ne ovat suomalaisessa poliittisessä kulttuurissa sekä jumal- että paholaistermejä: kollektiivisubjekti ”yhteiskuntaa” parjataan yhtä paljon kuin sitä pyydetään apuun, sopimisen taas on julistettu niin pelastavan kuin tuhoavan Suomen. Valtaa on todella sillä, joka pääsee kertomaan, mistä yhteiskuntasopimuksessa on kyse.

Vaikka luvun painopiste on viimeisessä 20 vuodessa,

tekijät luovat myös tiiviin katsauksen suomalaiseen politiikkaan yhteiskuntasopimuksen näkökulmasta. Tulokulma vaihtuukin melkein poliittiseksi historiaksi. Hyppy sanoista ja tekstilajeista yhteiskuntasopimuksen kaltaiseen ”tarinaan” on suuri. Siirtymä ei lopulta häiritse liikaa, koska Heikkinen ja Pajunen pystyvät osoittamaan, miten yksi käsite on ollut erilaisten poliittisten kamppailujen ja intohimojen kohteena. Foucault’laista genealogiaa muistuttava ote tuo hyvin esille sopimiseen, joskus pakotettuunkin, liittyvän vallankäytön.

Politiikan ja totuuden kimurantti suhde on neljännen luvun pääosassa. Kuten esimerkiksi Paul-Erik Korvela on äskettäin huomauttanut, ”faktojen jälkeinen aika” ei ole tuore ilmiö⁴. Jo antiikissa filosofit paheksuivat sitä, miten hyvillä puhujanlahjoilla varustetut agitaattorit hyödynsivät kansan pelkoja, lupailivat mahdollisia ja puhuivat muunneltua totuutta haaliakseen kannatusta. Poliittisen ajattelun klassikko Niccolò Machiavellikin korosti, että nimenomaan *uskottava* poliitikko useimmiten päihittää totuudenpuhujan⁵.

Kansalaistaidossa aihetta lähestytään luottamuksen, lupauksen ja lähdetietojen valikoinnin näkökulmasta. Poliitikassa totuus on usein nimenomaan kielellisesti rakennettua tarinaa, joka pohjautuu ideologisille valinnoille ja painotuksille. Vaikka totuus on liukas, lupauksen pettämisestä tai suoranaisesta valehtelusta kiinni jääminen rapauttaa luottamusta, jota demokratia tarvitsee toimiakseen.

Neljäs luku on teoksen heikoin osuus. Sen teema on sekä politologisesti että filosofisesti niin moniulotteinen, että aiheen käsittelystä noin 40 sivussa tulee väkisin läpilaukka. Silta totuudesta lupaukseen vie lukijan liian nopeasti eteenpäin. Välillä joudutaankin postmodernin ironian pauloihin: ”jokainen luo oman totuutensa” (232) tai ”ei ole yhtä ainoaa oikeaa luottamusta, kuten ei ole yhtä ainoaa totuuttakaan” (240). Totuuden ja politiikan jännitteisyyden syvällisempää ymmärtämistä auttaisi esimerkiksi pysähtyminen sen äärelle, mistä puhutaan, kun puhutaan ”totuudesta”. Myös lupaus-puheteon ja politiikalle ominaisen kontingenssin välisen suhteen olisi suonut tulevan perusteellisemmin käsitellyksi (244).

Esimerkiksi Hannah Arendt on erotellut toisistaan rationaalisen totuuden ja faktuaalisen totuuden. Ensin mainittuja ovat esimerkiksi matemaattiset tai filosofiset totuudet. Niissä totuus saavutetaan logiikan ja päättelyn avulla, ei ulkoista todellisuutta havainnoimalla. Faktuaaliset totuudet taas ovat ihmisten tekoja (eli sananmukaisesti faktoja). Ne muodostavat poliittisen elämän tekstuuriin.⁶

Faktuaaliset totuudet ovat olemassa vain siinä määrin kuin niistä kerrotaan toisille – vaikka sitten pelkästään yksityisesti. Ne tarvitsevat todistajia ja toimijoita. Niitä onkin mahdollista pyrkiä hävittämään organisoidulla valehtelulla, värentämällä tai tuhoamalla niiden jäljet kokonaan, kuten totalitarismissa on tapana tehdä. Myös demokratiassa faktuaaliset totuudet ovat haavoittuvaisia. Epämiellyttävät tosiasiat ja tapahtumat leimataan usein mielipiteiksi tai riidankylvöksi ja sopivat mielipiteet

puolestaan faktoiksi. Tärkeä osa poliittista arvostelukykyä onkin erottaa toisistaan totuuden lajit: tulkinta, mielipide, virhe, harhaluulo ja suoranainen valhe. Taitoa vaatii myös faktojen esittäminen sopivalla tavalla.

Kansalaistaidon päättävä viides luku on edellistä parempi. Siinä pureudutaan poliitikkojen persoonaan. Jo Aristoteleen korostama *ethos*-aspekti ei ole ainakaan vähentynyt yksilöllisyyttä korostavassa ilmapiirissä. Heikkinen ja Pajunen käsittelevät uskottavuutta esimerkiksi Jyrki Katainen. Ratkaisu on toimiva, henkilöityhän kokoomuksen taannoinen voittokulku nimenomaan puheenjohtajansa karismaan. Kataisen optimismi, avoimuus ja itseironia olivat tärkeässä osassa hänen tiellään pääministeriksi asti.

Luvussa tulee myös hyvin esille, että väkinäinen optimismi ei toimi, kuten SDP:n puheenjohtaja Jutta Urpilainen sai virkaan astuessaan tuta. Paavo Lipponen puolestaan on esimerkki täysin erilaisesta karismasta kuin Katainen. Tekijöiden johtopäätökseen on helppo yhtyä: henkilökohtainen karisma ja ominaisuudet ovat poliittiselle uskottavuudelle tärkeitä, mutta myös muuta tarvitaan. Paradoksi on siinä, että uskottava poliitikko nousee ikään kuin luonnollisesti symboloimaan aikaansa, mutta tähän tarvitaan valtavasti apuvoimia, taustoitusta ja suunnittelua (303–306).

Loppuvuodesta 2016 kiivasta keskustelua herättänyt pääministeri Juha Sipilän mahdollinen esteellisyys lisärahoituksen myöntämisessä kaivosyhtiö Terrafamelle on hyvä esimerkki tällaisen *ethopoian* tärkeydestä. Poliittisen retoriikan näkökulmasta kysymys ei ole niinkään jäävyydestä vaan siitä, minkälaisen kuvan pääministeri antoi itsestään. Sipilän mukaan epäily, että hän olisi ollut ”myötävaikuttamassa” Terrafamen rahoitukseen sieltä tilauksen saaneen sukulaistensa omistaman yrityksen eduksi ”kertoo enemmän kysyjästä”⁷. Kun tällainen ei käy pääministerin ”mielessäkään”, syntyy vaikutelma, että hän ei tunne hyvän hallinnon periaatteita eikä hänen poliittinen arvostelukykynsä ole kovin hyvä.

Kansalaisretoriikkaa kaikille?

Erään määritelmän mukaan onnistunut retoriikka on odotusten luomista katsojan mielessä sekä niiden riittävää lunastamista⁸. Onnistuuko *Kansalaistaito* tässä? Suurimmaksi osaksi kyllä, koska Heikkinen ja Pajunen täyttävät lupauksensa ja esittelevät monipuolisesti ja taitavasti keinoja ymmärtää kielen ja politiikan suhdetta. Nähdäkseni oppeja olisi kuitenkin voinut syventää ja systematisoida nimenomaan retoriikan näkökulmasta, sillä poliittinen todellisuus perustuu juuri siihen. Tällaisenaan mainittu ulottuvuus jää hieman ohueksi, vaikka teoksen lopussa esitelläänkin kansalaisretoriikka-termiä.

Heikkisen ja Pajusen mukaan ”olemme kaikki kielitieteilijöitä, kun opimme erittelemään tekstejä ja antamaan niiden eri ilmiöille nimiä” (323). Näin voimme tulkita ”saamiamme viestejä kriittisesti” sekä ”käyttää itse kieltä tehokkaasti” eli olla poliittisia toimijoita. Mielestäni tämän lisäksi jokamiehen ja -naisen poliittisiin

taitoihin kuuluu tiedostaa, että retoriikassa on kysymys identifikaation ja erottautumisen välisestä kamppailusta, ei niinkään ”tehokkaasta viestinnästä”, kuten usein kuulee väitettävän. Samastuminen taas ei ole yhtä kuin pysyvä yhteisymmärrys, vaan lyhyt tyven ennen kuin hierarkioiden järjesteleminen alkaa uudestaan.

Kenneth Burken mukaan suostuttelu onnistuu silloin, kun reetori pystyy osoittamaan, että puhujalla tai hänen ajamallaan asialla on jotain yhteistä yleisön kanssa. Näin esimerkiksi Aristoteleen listaamia vakuuttavuuden syitä eli puhujan luonnetta (*ethos*), kuulijoiden (ja puhujan) tunteita (*pathos*) tai argumentteja (*logos*) tulee tarkastella identifikaation eli samastumisen (ja samastamisen) näkökulmasta⁹.

Toisin sanoen: mitä ja miten pitää samastaa, jotta mahdollisimman moni voisi samastua? Periaatteessa mikä tahansa voi vakuuttaa yleisön – toisaalta ei ole olemassa retoriikkaa, joka toimisi missä tahansa tilanteessa tai mille tahansa yleisölle. Jollekin yleisölle tunteisiin vetoaminen vaikuttaa kornilta, joihinkin se taas uppoaa täysin. Joskus on hyvä saarnata, joskus keskustella tai esitellä tilastoja. Epäselvyys tai abstrakti arvopuhe taas ovat kannattavia silloin, kun puhutellaan laajaa, heterogeenistä yleisöä. Vaaleissa räväkkä retoriikka on paikallaan. Joskus taas kannattaa olla abstrakti, epäselvä tai puhua ”hölynpölyä”.

Sanojen lisäksi identifikaatiota voidaan luoda vaikkapa elekielellä tai pukeutumalla. *Selfie*-kuva kadunmiehen tai -naisen kanssa antaa vaikutelman helposti lähestyttävästä ja maanläheisestä poliitikosta. Facebooktykkääminen tai kuva väkivaltarikollisen kanssa kertovat, että samastuu jollain tasolla lähestymäänsä asiaan tai henkilöön. Joskus taas pelkkä hymy on mitä tehokkainta retoriikkaa.

Identifikaatio ei ole aina suunniteltua. Puheenparssi tai käyttäytyminen voi muuttua vaihkeaa yleisön mukaiseksi. Poliitikko voi vilpittömästi uskoa olevansa köyhien asialla, ajavansa pienyrityksien etuja tai puhuvansa luonnon puolesta, vaikka hänen toimintansa johtaisi täysin päinvastaisiin seurauksiin. Puhuja uskoo samastuvansa johonkin, mikä voi toisten mielestä olla lähinnä itsepetosta.

Samastuminen sisältää myös vähintään rivien välissä tosiasiallista erottautumista tai halua tehdä pesäeroa. Ei ole olemassa ”meitä” ilman ”muita”, ystäviä ilman vihollisia. Kumarrus yksille on pyllistys toisille. Viimeistään seuraavat vaalit muuttavat retorisia(kin) rintamalinjoja. Sosiaalisen median aikakaudella samanaikaisia yleisöjä on valtavasti, jolloin on pohdittava erityisen tarkkaan, mikä on ideaaliyleisö, mikä poissuljettu tai vaiennettu yleisö ja keitä taas puhutellaan vain sivulauseessa¹⁰. Poliitikon tulisi olla kaikkien kaveri mutta tarvittaessa olla valmis sanoutumaan irti mistä tahansa, kuten perussuomalaisen kansanedustaja Veli-Matti Saarakkala on todennut¹¹.

Esimerkiksi ”maahanmuuttokriittiset” poliitikot puhuvat ovelasti eri yleisöille. Valtavirtamedian kautta annetaan viralliset lausunnot, joilla vedotaan puolueen maltilliseen osaan ja niin sanottuun suureen yleisöön.

Todellinen julistus tapahtuu sosiaalisessa mediassa, jossa sanoma voi olla erittäin brutaali. Kun tiedotusvälineet nostavat esiin väkivaltaisen tai rasistisen retoriikan, sitä voidaan huoletta vähätellä. Oma viesti ei yritetäkään saada läpi valtamediassa, vaan siitä irtisanoudutaan, koska varsinainen kohdeyleisö on ikään kuin toisessa ulottuvuudessa. Näin samastumisella ja erottautumisella luodaan erilaisia poliittisia todellisuuksia.¹²

Pienistä puutteistaan huolimatta *Kansalaistaito* on erinomainen ja hyödyllinen tietoteos. Se on myös tärkeä poliittinen teko demokratian puolesta.

Viitteet

- 1 Borg ym. 2015.
- 2 Burke 1966, 3–7.
- 3 Vrt. Lakoff 1987.
- 4 Korvela 2016.
- 5 Ks. Machiavelli 1995.
- 6 Arendt 1972; 2006.
- 7 Sipilä 2016.
- 8 Burke 1953.
- 9 Burke 1969.
- 10 Ks. Black 1970; Wander 1984; Morris 2002.
- 11 Saarakkala 2016.
- 12 Ks. lisää Tilli 2017.

Kirjallisuus

- Arendt, Hannah, *Crises of the Republic*. Harcourt, New York 1972.
- Arendt, Hannah, *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought* (1961). Penguin, London 2006.
- Aristoteles, *Retoriikka. Teokset IX*. Suom. Paavo Hohti & Päivi Myllykoski. Gaudeamus, Helsinki 1997.
- Black, Edwin, The Second Persona. *Quarterly Journal of Speech*. Vol. 56, No. 2, 1970, 109–119.
- Borg, Sami, Kestilä-Kekkonen, Elina & Westinen, Jussi, *Demokratiaindikaattorit 2015*. Oikeusministeriön selvityksiä ja ohjeita 56/2015. Verkossa: oikeusministerio.fi/fi/index/julkaisut/julkaisuarkisto/1449040859824/Files/OMSO_56_2015_Demokratiaindikaattorit.pdf
- Burke, Kenneth, *Counter-Statement* (1931). The University of Chicago Press, Chicago 1953.
- Burke, Kenneth, *Language as Symbolic Action. Essays on Life, Literature, and Method*. University of California Press, Berkeley 1966.
- Burke, Kenneth, *A Rhetoric of Motives* (1950). University of California Press, Berkeley 1969.
- Korvela, Paul-Erik, Olemme aina eläneet faktojen jälkeistä aikaa. *Poliitikasta.fi* 10.11.2016. Verkossa: poliitikasta.fi/elaneet-faktojen-jalkeista-aikaa/
- Lakoff, George, The Death of Dead Metaphor. *Metaphor and Symbolic Activity*. Vol. 2, No. 2, 1987, 143–147.
- Machiavelli, Niccolò, *Rubtinas* (Il principe, 1513). Suom. Aarre Huhatala. 3. p. WSOY, Porvoo 1995.
- Morris, Charles E. III, Pink Herring & the Fourth Persona: J. Edgar Hoover's Sex Crime Panic. *Quarterly Journal of Speech*. Vol. 88, No. 2, 2002, 228–244.
- Saarakkala, Veli-Matti, Poliitikko on rikki. *Saarakkala.fi* 11.10.2016. Verkossa: saarakkala.fi/blogi/2016/10/11/13118
- Sipilä, Juha, Ylen jutussa jälleen väärät tiedot. *Juhasipila.fi* 25.11.2016. Verkossa juhasipila.fi/blogi/2016/11/25/14141
- Tilli, Jouni, *Miten puhumme, kun puhumme politiikkaa?* Atena Kustannus, Jyväskylä 2017.
- Wander, Philip, The Third Persona. An Ideological Turn in Rhetorical Theory. *Central States Speech Journal*. Vol. 35, No. 4, 1984, 197–216.